

УДК 94 (477) «18»

DOI: <http://doi.org/10.32589/2412-9321.27.2022.276198>

М. С. ГЕДІН

Київський національний лінгвістичний університет, Україна

e-mail: maksym.hedin@knl.u.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5031-8207>

ПОГЛЯДИ В. Б. АНТОНОВИЧА НА ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ УКРАЇНИ

Анотація

Метою дослідження є представлення життя та творчості видатного українського історика і громадського діяча В. Б. Антоновича. Автором здійснена спроба на основі опублікованих джерел відтворити біографію вченого, простежити умови та особливості становлення його наукових інтересів, визначити інтелектуальне коло дослідника, висвітлити працю в українських наукових інституціях закордоном, проаналізувати наукові здобутки. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, системності й науковості. Використано такі методи, як історико-генетичний, аналітико-синтетичний, метод порівняльного аналізу, ретроспективний, історико-типологічний, метод локальної історії. **Наукова новизна.** У статті на підставі методологічного інструментарію соціального конструктивізму, поколінневої історії та колективної пам'яті представлено аналіз публіцистичних і мемуарних матеріалів, що належать В. Б. Антоновичу. Досліджено погляди вченого на становлення державності в Україні, особливо в ході конституційних процесів, які набули розвитку в період формування незалежної української держави; обґрунтування філософської позиції ненасильницького способу боротьби за національне визволення, притаманного українській політичній традиції. **Результати дослідження.** Досліджено вплив ідей федералізму в наукових та політичних концепціях вченого, еволюцію поглядів В. Б. Антоновича на україно-російські взаємини. Наголошується, що чимало ідей і концепцій науковця і державного діяча співзвучні сьогоденню і не втратили своєї актуальності на сучасному етапі державотворення. Виокремлено слабкі і суперечливі сторони історіографічної спадщини В. Б. Антоновича, які не витримали випробування часом і викликають застереження в сучасних геополітичних реаліях. Викладені погляди В. Б. Антоновича про особливості волелюбного народу України з позиції державотворення. Визначені його висновки про провідну роль народу в розвитку суспільства, у встановленні української державності.

Ключові слова: В. Б. Антонович, українська національна ідея, українськість, відродження української нації, школа істориків, державотворення.

VIEWS OF V. B. ANTONOVYCH ON THE PROCESSES OF STATE FORMATION OF UKRAINE

Abstract

The purpose of the study is the analysis of the life and works of a prominent Ukrainian historian and the public figure V.B.Antonovych. Basing on the published sources, the author of the article endeavors to render the scholar's biography, overview the life conditions and peculiarities of his academic interest formation, define the intellectual circle of the historian, present his work in Ukrainian research institutions and abroad, as well as to analyze his academic achievements. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematicity and scientificity. Such methods as historical-genetic, analytical-synthetic, comparative analysis, retrospective, historical-typological, local history methods were used. **Scientific novelty.** The article analyzes journalistic and memoir materials belonging V.B.Antonovych on the basis of methodological tools of social constructivism, generational history and collective memory. The views of scientists on the formation of statehood in Ukraine are studied, especially during the constitutional processes that were developed during the formation of an independent Ukrainian state; justification of the philosophical position of the nonviolent way of fighting for national liberation inherent in the Ukrainian

political tradition. **Conclusions.** The influence of the idea of federalism in the scientific and political concepts of the scientist, the evolution of V.B.Antonovych views on Ukrainian-Russian relations are investigated. It is noted that many ideas and concepts of a scientist and a statesman are consonant with the present day and have not lost their relevance at the present stage of state-building. The weak and contradictory aspects of V.B.Antonovych historiographical heritage are singled out, which have not stood the test of time and cause reservations in modern geopolitical realities. In the article V. B. Antonovich views concerning the peculiarities of the Ukrainian nation from the position of state formation. His conclusions about the leading role of the nation in the society development, in establishing the Ukrainian state system are given.

Key words: V.B.Antonovych, Ukrainian national idea, ukrainstkost, revival of Ukrainian nation, school of historians, state formation.

Вступ. Особливістю української історіографії середини XIX ст. було те, що до вивчення, осмислення і аналізу української історії долучилися інтелектуали неукраїнського походження, які протистояли російській асиміляції через культурницьку діяльність і вивчення процесів державотворення України на різних етапах історичного розвитку. Вони склали українську модерну націю, яка визначала напрями розвитку української історії, культури та суспільно-політичного життя в контексті національного відродження. Серед представників такого формату української національної еліти особливий інтерес викликає Володимир Боніфатійович Антонович – професор Київського університету імені Святого Володимира, видатний громадський та культурний діяч другої половини XIX століття, який в умовах переслідування українофілів у Російській імперії стає лідером українського культурного та політичного руху і захисником української історії та культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії наукова спадщина В. Б. Антоновича неодноразово була предметом всебічного вивчення. Зокрема, визначна постать вченого, знайшла відображення, окрім інших видань, в одній із останніх енциклопедій (Енциклопедія історії України, 2003). Серед науковців слід відзначити монографії, які розкривали історіософські погляди вченого на українську історію та робили узагальнюючі висновки (Киян, 2005; Верменич, 2010). У найбільших працях із цієї проблеми, докладно проаналізовано життєвий та творчий шлях вченого, його громадсько-політична діяльність і творча спадщина (Ульяновський & Короткий, 1997). В той же час, погляди В. Б. Антоновича на процеси державотворення в Україні на різних етапах історії висвітлені в історіографії лише фрагментарно.

Мета статті – проаналізувати погляди В. Б. Антоновича на процеси державотворення в Україні на різних етапах історії в контексті розвитку української історичної науки кінця XIX – першої третини XX століття.

Для реалізації мети поставлені такі **завдання**: проаналізувати стан наукової розробки проблеми та визначити репрезентативність джерельної бази; відтворити біографію В. Б. Антоновича та з'ясувати, які чинники вплинули на формування його як історика-державника; реконструювати погляди вченого на етапи і процеси державотворення в Україні.

Методи та методологія проведення дослідження. Методологічну основу роботи становлять принципи історизму та об'єктивності. Принцип історизму дозволяє вивчити середовище, культурні й політичні умови, у яких жив В.Б. Антонович, виявити внутрішні й зовнішні складники, що впливали на формування його характеру й особистості загалом. Принцип об'єктивності дозволяє мінімізувати формування суб'єктивного ставлення до вченого, а також вивчити предмет всебічно

в усій його суперечності та складності. Вищевказані принципи було реалізовано шляхом застосування загальнонаукових та спеціальноісторичних методів: порівняльно-історичного, історико-хронологічного, класифікації тощо. У роботі ми використовували досвід і теоретичний доробок вітчизняної та закордонної історіографії. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, системності й науковості. Використано такі методи, як історико-генетичний, аналітико-синтетичний, метод порівняльного аналізу, ретроспективний, історико-типологічний, метод локальної історії.

Виклад та обговорення основного матеріалу дослідження. В. Б. Антонович народився 18 (30) січня 1834 р. у містечку Махнівка, поблизу кордонів колишніх Київської, Волинської та Подільської губерній (з 1935 р. Махнівка отримала нову назву – с. Комсомольське, Козятинського району, Вінницької області (нині Житомирська область) (Син України, 1997, с. 19). В той же час, у некролозі В. Б. Антоновича, написаному його учнем В. Ляскоронським, наводилися слова старшого сина вченого – Івана Антоновича, що батько народився в Чорнобилі у 1830 р. Начебто, новонароджений Володимир Боніфатійович був дуже слабким, і тому батьки, боячись що дитина помре нехрещеною, швидко охрестили її за греко-католицьким обрядом. Після повернення до Махнівки в 1834 р., місцевий священник перехрестив дитину за католицьким обрядом, і ця дата була зафіксована у всіх документах як рік народження (Ляскронський, 1997, с. 157). В цілому, як справедливо зазначає український історик В. І. Ульяновський, проблема дати народження та обряду хрещення В. Б. Антоновича досі не вирішена і потребує пошуків метричних книг греко-католицької церкви Чорнобиля 1830 р. та католицького костюлу Махнівки 1834 р. (Син України, 1997, с. 20).

Як відомо, дитячі роки В. Б. Антоновича минали спочатку в Махнівці, а потім у селі Горишківці, недалеко від міста Тульчина, на Поділлі. Як згадував вчений, першим його педагогом була бабуся Кароліна Гурська: «Бабуся розповідала своїх споминок, співала пісень, научила читати і рахувати й передавала свій світогляд, опертий на любові й доброті» (Ульяновський & Короткий, 1997, с. 8–9). Однак, після того як мати В. Антоновича Моніка почала працювати гувернанткою у польських панів Цибульських, вона прагнула привчити своїх дітей до звичаїв і традицій польської шляхти. В. Антонович писав про це: «Я її дуже боявся, тон рішучий, деспотичний настрій, гувернантська звичка виправляти манери і суворе переслідування всяких помилок так мене лякало, що я намагався тікати з хати, як тільки вона туди приходила» (там само, с. 9). В. Б. Антонович виховувався в родині у душі польського месіанізму: Моніка Антонович зневажала людей, поруч з якими їй випало жити, і ностальгувала за славетною минувиною Речі Посполитої. Очевидно крізь прагнення протистояти материнському гніту майбутній вчений і зацікавився українською культурою і в подальшому негативно ставився до польських звичаїв та культури.

Перед вступом до гімназії В. Б. Антонович жив у свого названого батька – Боніфатія Антоновича, від якого вперше почув про українське козацтво. Вчений згадував: «Мені дуже сподобалася козаччина, я перший раз побачив новий світ, який не мав нічого спільного з шляхетським складом і який відрізнявся від нього особливою бадьорістю і енергією... Образи козацтва засіли мені глибоко в душу й ніколи не стерлись, заклавши підвалини українофільства» (Син України, 1997, с. 30–31). Так у майбутнього лідера національного руху почала формуватись українська національна свідомість.

У 1844-1848 рр. В. Б. Антонович навчався в Рішельєвському ліцеї в Одесі, а потім до 1850 р. у Другій одеській гімназії. В цей період юнак перечитував твори

французьких просвітників: Монтеск'є, Руссо, Вольтера, Дідро та інших авторів, під впливом яких осмислював демократичні ідеї, усвідомлював прагнення людства до культурного й морального вдосконалення (там само, с. 9).

У 1856 р. В. Б. Антонович вступає на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, а в 1860 р., захищає під керівництвом професора В. Шульгина кандидатську дисертацію. В ці студентські роки В. Б. Антонович поєднував європейські ідеї демократії з ідеями Кирило-Мефодіївського братства, що зміцнило його демократичні переконання, доповнені ідеями слов'янського федералізму, українського автономізму, суверенного статусу особистості в цивілізованому суспільстві (Рудакевич, 2014, с. 124). У 1876 р. В. Антонович захистив дисертацію на тему «Останні часи козацтва на Правобережжі», за яку йому присвоїли ступінь магістра історії. За публікацію книги «Нарис історії Великого князівства Литовського» В. Антонович одержав вчене звання професора Київського університету ім. Святого Володимира і цю посаду займав до 1890 р., після чого пішов на пенсію.

В. Б. Антонович приваблював до себе дослідників прекрасними якостями людини й вченого. Вони відзначали розум, величезну ерудицію, рідкісний критичний талант, доброту, делікатність почуттів, скромність, привітність, вражаючу працездатність. Окрім того, вчений демонстрував любов до рідного краю і народу, послідовне світосприйняття та толерантність, стійкість переконань і чесність. Вчений продовжував започатковану М. Максимовичем і М. Костомаровим своєрідну традицію серед вітчизняних істориків, котрі відчували потребу служіння народу (там само, с. 59).

В. Б. Антонович уникав узагальнюючих висновків та не ставив за мету здійснити синтез українського історичного процесу, натомість аналізував історичні явища минулого. Головне значення праць В. Б. Антоновича полягало у критичному та аналітичному вивченні окремих проблем української історії. Він приховував свою дослідницьку аналітичну роботу, натомість на перший план висував готовий результат (Дорошенко, 1997, с. 105). В. Б. Антонович стверджує самостійність і самотність українців, досліджував українську історію, вивчаючи в ній особливості побуту українського народу з найдавніших часів. Величезне значення приділяв освітній та культурній праці зі збереження національної спадщини та захисту самотності українців.

Головним документом світоглядних змін вченого стала опублікована у 1862 р. у журналі «Основа» стаття «Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке «Основы» «Что об этом думать?» и письма пана Падалицы в X книжке», у якій В. Б. Антонович проголошує своє кредо: життя та праця на користь українського народу. Відповідаючи на закид опонента, що він насильно нав'язує українцям свої погляди, В. Б. Антонович наголошує: «Я могу стараться изучать и заявлять, по мере понимания, нужды народа, степень его развития, его потребности; могу способствовать его образованию, – но навязывать ему что-нибудь задуманное мною я никогда бы не решился!» (Антонович, 1995, с. 82). З цього приводу В. Ульяновський наголошує, що В. Б. Антонович до кінця життя йшов шляхом, обраним на початку 1860-х рр., і незадовго до смерті в листах до Б. Познанського писав, що готовий був би все повторити спочатку, тому даремно вихід друком «Моєї сповіді» він вважав переломним етапом, своєрідним моментом істини.

У 80-х рр. XIX ст. В. Б. Антонович створив «Київську школу істориків» (історіографічна школа при Київському університеті св. Володимира), яка стала основою для розвитку української історичної науки. До історичної школи В. Б. Антоновича увійшли всі його учні, без огляду на їхні ідеологічні та

історіософські переконання. Натомість, історична школа В. Б. Антоновича як напрям торкалася тих істориків, які поділяли національно-державні ідеї вченого (Гирич, 2014, с. 220).

Будучи професором Київського університету св. Володимира, В. Б. Антонович заохочував молодь до науково-дослідної діяльності в галузі середньовічної історії України. Вчений організовував участь учнів в археографічних і етнографічних експедиціях, до роботи в архівах, підбирав українознавчі теми для конкурсних, дипломних і магістерських робіт, рекомендував українознавчі наукові розробки до друку в наукових виданнях. Учні під керівництвом вченого розробляли історичні матеріали, вивчали історію українських земель, використовували історично-топографічні й археологічні дані, активно вивчаючи праці самого вченого. В. Б. Антоновичу вдалося першому з українських істориків оточити себе групою талановитих і працездатних дослідників, які надалі розвивали його справу, як за життя вченого, так і після його смерті. Крім того, спілкування В. Б. Антоновича зі студентами відбувалося і в позааудиторний час, коли 3-4 рази на тиждень вчений читав лекції з антропології, географії, географії України, етнографії України, історії Ірландії, історії козацтва, історії конституціоналізму в Швеції і Норвегії, з філософії та філософії історії. Влітку професор організовував студентам екскурсії до Львова для ознайомлення з побутом, національно-культурним розвитком і політичним життям Галичини (Світленко, 2012, с. 130).

В науковій діяльності молоді дійсно була велика заслуга В. Б. Антоновича, яка згодом позитивно вплинула на вивчення української історії. Усі тодішні можливості наукового пізнання в історичній галузі – джерельного, історіографічного, формально-організаційного характеру – В. Б. Антонович використовував для різнорівневого усамостійнення українських досліджень. Його факультетська і кафедральна діяльність, читання лекційних курсів й спецкурсів, підготовка молодих науковців, участь у роботі Історичного товариства Нестора-Літописця, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві, засвідчують, що вчений зробив значний внесок в закладення міцного фундаменту під культурно національне відродження української нації та наукове українознавство (Енциклопедія історії України, 2003, с.108).

Науково-дослідницький талант В. Б. Антоновича реалізовувався на ниві археографічної та науково-публіцистичної праці, в сфері розробки конкретно-історичної проблематики, а також в археологічних та етнографічних студіях. В процесі своєї наукової діяльності, В. Б. Антонович вводив до наукового обігу нові архівні матеріали, аналізував статистичні дані, використовував актові матеріали, застосовував позитивістську методологію дослідження, а також намагався реалістично висвітлювати історичний процес, відмежовуючись від зайвого емоційного етнографізму і поетизування. Маючи енциклопедичні знання та користуючись місцевими архівами, вчений детально описував побутове життя різних місцевих станів, повідомляв до того невідомі деталі біографії історичних діячів.

Як відомо, 31 травня 1843 року була створена Київська археографічна комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі. Вона проводила пошукову діяльність в архівах державних установ, магістратів і монастирів, у приватних архівах на Київщині, Волині й Поділлі та ін. містах. Результатом праці В. Б. Антоновича на чолі цієї інституції стало видання багатомної праці «Архив Юго-Западной России», де публікувалися першоджерела з історії козацтва, українських міст, українського селянства, церковних відносин

в Україні. Тут відбувалася одна із перших спроб показати, що незважаючи на монгольське завоювання, історія Русі не припинилася, а тривала аж до козацької доби, що підтверджувало тисячолітність української історії всупереч поділам держав (Світленко, 2012, с. 132).

В своїх історичних дослідженнях В. Б. Антонович акцентував увагу на праві українців на власну національну історію на протигагу традиціям польської історіографії, котра розглядала історію Правобережжя як частину польської історії. Досліджуючи історію польсько-українських взаємин, В. Б. Антонович засуджував політику Польщі і панування польської шляхти на українських землях. Вчений розвінчував теорії польської історіографії про культурну місію, яку польська шляхта ніби-то виконувала на Україні, про поширення нею західної цивілізації серед українського селянства, про легендарну геройську оборону українських земель перед монголо-татарською навалою. Підсумком цих наукових дискусій стало руйнування східноєвропейського нарративу та конфлікт між польською та українською історіографіями. Дісно, в основі історіософських поглядів В. Б. Антоновича були постулати, що кожний народ має провідну ідею, яка залежить від місця його проживання, історії та культури. Ідеєю українського народу, на переконання вченого, був принцип демократизму, який потребував досягнення високої політичної культури (Антонович, 1991, с. 112).

Справою життя В. Б. Антоновича було доведення та обґрунтування постулату, що українці є окремим, самодостатнім народом зі своєю неповторною історією, мовою та культурою. Самодостатність українців на етнографічному рівні вчений доводив тим, що українці ведуть інакший від росіян спосіб життя, інакше одягаються, мають інші звичаї та пісні, що у українців окремий історичний процес. Ось чому головним змістом історичного процесу для В. Б. Антоновича була боротьба всіх чинників, які впливають на реалізацію народом провідної ідеї. Головну мету вбачав у тому, щоб пробудити українське село, дати йому освіту, економічну незалежність. Інтелігенція, на його думку, мала переходити з російської свідомості на українську, а соціальна боротьба повинна перебувати у фокусі дослідницької уваги; при цьому історія постає як «наука про суспільство і взаємини між тими верствами, на які суспільство ділиться» (Білодід, 2011, с. 160). За таких обставин втрачається самоцінність держави, адже вона постає як чужий національній природі українців інститут.

Історіософія В. Б. Антоновича пов'язана з його уявленнями про єдність людської цивілізації та її культури. Історія людства, на переконання вченого, поділялася епоху «природного стану» і «громадянського суспільства». В. Б. Антонович осмислював взаємодію людини, суспільства й природи. Зокрема, природний фактор вчений вводив в методологію історичного дослідження – метою існування людини є життя, яке гармонізує з природою і складається в задоволенні всіх потреб людини. Саме так, на переконання В. Б. Антоновича, формувався «етнографічний тип», тобто етнос. Вчений фундаментував методологію осягнення етнонаціональної істоти історичних процесів і, на цій основі, – бачення історії розвитку народу, як етнонаціональної історії (там само, с. 162). Тут у В. Б. Антоновича демократизм зливається з соціалізмом, але питання про соціально-економічне становище селян, про відносини між робітниками і капіталістами, питання про громаду та ін. у нього мали велике значення.

Вчений активно протистояв національній обмеженості слов'янофілів у тлумаченні російської історії, відстоював ідею «серединного» становища Росії між Заходом і Сходом, Європою та Азією, переважання у ній східного елемента над західним, а також ідею «зовнішнього», неглибокого характеру освоєння досягнень європейської цивілізації з часів реформ Петра I, переважання в російській історії держави і

державного духу над суспільством. В. Б. Антонович виступав за «європеїзацію» країни, під якою розумів не всі західноєвропейські, а лише загальнолюдські початки цивілізації та культури.

Як один із лідерів українофільства, В. Б. Антонович виконував роль ідеолога українського відродження, обґрунтовуючи українську ідею. Він розробив методологію з'ясування сутнісних рис національних спільнот, здійснив порівняльну характеристику української, польської та російської націй. Вчений відмічав, що найкраще характер народу розкривається в тих політичних ідеалах, які він прагне реалізувати у відповідних обставинах: «Великоруси охочі слухати тільки авторитету і слухати абсолютно, безперечно. Вони проти авторитету не тільки не мають нічого суперечного, а навпаки, ще знаходять таку підлеглість дуже потрібною і корисною. Русини мають інший ідеал – це правда, правдивість, громадська рівноправність. Такий ідеал вбачається в стародавнім вічі, в козацькій раді, в Запоріжжі, де всі були однакові й рівні. Поляки об'явилися прихильниками ідеї аристократизму: вироблена ними суспільність була аристократичною» (Антонович, 1995, с. 97). Ці погляди В. Б. Антоновича залишаються актуальними і в сучасності, тому що підтверджують окремішність українців від росіян і від поляків. Українці, як модель державного та суспільного ладу для свого народу вибрали ліберальну демократію. Росія ж, як свідчить історія та сучасність, йди шляхом авторитарної моделі соціально-політичного устрою. Більше того, росіяни оцінюють український спосіб життя як неправильний, вважаючи українську державність «нелогічним кроком і помилкою в історії». Свідченням такого висновку є те, що російський народ демонструє високий рівень підтримки політики путіна і не бачить нічого страшного у військовій агресії щодо України (Рудакевич, 2014, с. 126).

Так само у контексті державотворчих потреб вчений розглядав процес прийняття християнства на Русі, справедливо вважаючи, що християнізація мала державне підґрунтя та розпочалася в середині IX ст., оскільки необхідно було знайти основу, яка могла б об'єднати єдиною владою київського князя різні слов'янські народності (Білодід, 2011, с. 187). Саме з прийняттям християнства В. Б. Антонович пов'язував перші ознаки державної організації на Русі. В той же час, зазначимо, що, говорячи про Русь, В. Б. Антонович практично не називає її державою, використовуючи термінологію «початки державного устрою», «князівська організація» і т.п., що засвідчує його недооцінку характеру державотворчих процесів у середовищі слов'янських народів.

Аргументуючи домінування на Русі громадського самоврядування, В. Б. Антонович вказував, що, наприклад, легенда про заснування Києва трьома братами доводить, що вони розділили місто на три частини і узгоджено ним керували. Також переконливим доказом вчений вважав те, що всі слов'янські територіальні структури складались із общин, представники яких збирали народ на віче, громадсько-майнова рівність чоловіків і жінок у слов'ян у дохристиянський період, а також обмеженість прерогатив князівської влади лише функцією оборони й збиранням громадської казни. Громади ж Русі, на переконання вченого, були формою суспільної організації певного порядку, а сам народ був носієм справедливих громадських демократичних принципів (Морозов, 2009, с. 241).

На думку В. Б. Антоновича, після смерті Ярослава Мудрого закінчується єдиновладдя на Русі й розпочинається так званий «удільно-вічовий період», який вчений поділяв на три етапи. Перший період розпочинається удільним поділом земель Русі після смерті Ярослава і триває 43 роки до Любечського з'їзду. В. Б. Антонович зазначав: «Этот период характеризуется тем, что действительное старшинство

Киевского стола признается по старшинству и в принципе и на деле. Киевский князь считается главным государем, управляющим целою Русью. Он с помощью близких родственников стремится к восстановлению единства в государстве и старается воспрепятствовать развитию уделов; но уже во втором поколении после Ярослава это становится невозможным... Последним представителем киевских князей является Владимир Мономах...» (1995, с. 149).

Другий етап, у періодизації В. Б. Антоновича, триває близько 80-ти років, від Любечського з'їзду до занепаду Києва як головного князівського столу. «Характер этого периода тот, что действительное старшинство киевского стола переходит в почетное: на Любечском съезде все уделы признаны самостоятельными и власть Киевского князя признавалась только нравственно, а не фактически» (там само, с. 150).

Третій етап, «удільно-вічового періоду», В. Б. Антонович виводить від падіння Києва (1169 р.) до литовського завоювання. Вчений писав: «Характер его – полная обособленность и самостоятельность уделов. Киевский стол теряет даже номинальное первенство, а в других княжениях нет претензий на гегемонию над всею Русью» (там само, с. 153). Тому утворюється в певний проміжок часу кілька великих князівств, і в той же час намітився поступовий поділ самого Київського князівства.

На думку В. Б. Антоновича, причини поділів були зумовлені станом суспільства Русі і відсутністю підстав для територіального об'єднання. «Наскоро сколоченное первыми князьями-завоевателями, Киевское государство было слишком обширно, заключало слишком много отдельных племен, не имевших ни одинакового управления, ни общих обычаев, так что не могло долго просуществовать в таком виде» (там само, с. 154). Племінні, патріархальні відмінності стимулювали регіональну автономію і відіграли вирішальну роль у децентралізації Русі. «Автономические привычки и этнографическая рознь племен, – констатує історик, – были слишком сильны и пока киевские князья были настолько богаты, что могли нанимать дружину, на которой опиралась вся их сила, они могли удерживать области от тяготения врозь. Но при дальнейшем увеличении княжеской семьи как только власть киевского князя распалась между несколькими представителями, племенные инстинкты нашли возможность проявить самостоятельность. Земство всех областей – веча, стараются доставить своему князю независимость от Киева и таким образом становятся самостоятельны» (там само, с. 151).

Єдиним варіантом збереження поліетнічного масиву в рамках територіального об'єднання В. Б. Антонович вважав розбудову державної організації на засадах федеративного устрою, який відповідав характеру племінної градації старослов'янського суспільства. Розвиваючи федеративну теорію, В. Б. Антонович пише: «Первоначально, все племена пользовались автономией и составляли между собой союзы в виде федерации земства, но впоследствии эти федерации большею частью подчинялись киевским князьям, хотя степень подчинения была различна. Летописи говорят только об окончательном подчинении древлян, все остальные племена дают дань, а некоторые только обязаны участвовать в походах. Они живут в виде федерации земства с выборными или родовыми князьями (Мал Древлянский, Рогвальд Полоцкий)» (там само, с. 156). Тобто В. Б. Антонович виділяв в історії стародавньої Русі кілька чітких утворень федералістичного характеру, де посилювалося прагнення до відокремлення і збереження самоуправління.

Згідно з В. Б. Антоновичем, «удільно-вічовий період» за відсутністю чіткої політичної складової й чітких літописних свідчень викликав порушення методології в історичній науці. Вчений заперечував традиціоналістський, генеалогічно-

державницький підхід при його інтерпретації, властивий сучасній йому російській слов'янофільській історіографії, де Русь розглядалася як єдина держава, об'єднана загальною владою великого князя. Вчений наголошував, що прихильники такого підходу вивчали лише ті події, що мали відношення до князівського столу та ігнорували факти розвитку інших князівств Русі, а також підміняли історію народу розглядом політичних інституцій (Морозов, 2009, с. 240–241). Натомість В. Б. Антонович визнавав методологічно обґрунтованим підхід до розгляду проблеми на основі принципу регіонально-обласного дослідження, що відповідав характеру федерації в історії Русі. Більш того, вчений у приватному листуванні припускав можливість об'єднання усіх українських земель на федеративних засадах у складі іншої держави (Харченко, 2000, с. 209).

На думку В. Б. Антоновича, у бездержавний історичний період українського народу громадсько-вічовий устрій і самоврядування простежувалися у XIV–XVII ст. в житті міських і сільських громад. Магдебурзьке право вчений не ототожнював з вічовим устроєм і вважав, що воно не відповідало справжнім українським традиціям народовладдя, оскільки узаконювало управління містом патріціатом, відсторонюючи міську громаду.

Значну увагу у своїх дослідженнях кінця XIX–початку XX ст. В. Антонович присвятив історії козацтва. Як вважав вчений, Хмельниччина була наймогутнішим в українській історії виявом боротьби за втілення в життя національної ідеї – ідеї рівноправності, виборного устрою і самоврядування. В той же час, вчений з одного боку описував гетьмана захисником народу, з іншого – звинувачував у відсутності планів державного керівництва, захисті майнових прав близького оточення. Історик зробив висновок, що «трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ так і не зміг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватися народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культур» (Антонович, 1991, с. 21). Через те, що народні маси переймалися власними соціально-економічними питаннями, на думку вченого, український народ приніс в жертву всі спроби талановитих українських лідерів встановити державну самостійність. З цього приводу В. Б. Антонович писав: «Щоб створити державу народ повинен володіти значною витривалістю, вміти стримуватися в кожен дану хвилину від дій, що походять від впливу безпосередніх уявлень, заради майбутніх загальних користей; повинен вміти жертвувати часткою, іноді достатньо великою, особистої волі й особистих побажань на користь владі, що покликана до організації суспільства та керівництва державними цілями. Цими якостями південноруський народ ніколи не володів та сам глибоко розумів їх відсутність» (там само, с. 28–29).

Саме В. Б. Антонович першим аргументовано розвінчав створений польською історіографією міф про месіанську роль польської аристократії в Україні, критикував розповсюджену думку про непередбачуваний характер національно-визвольної війни 1648–1657 рр. В той же час вчений вказував, що український народ не був проти того, щоб приєднатися до вже існуючої держави, підкоритися її правителям та з повагою відноситися до всіх законодавчих та виконавчих рішень: «Південноруський народ дорожив завжди основними рисами свого суспільного побуту – своєю місцевою автономією, котра, за його ідеалом, й повинна була стояти під верховною опікою глибоко їм шанованої предержавної власті» (там само, с. 192). На думку В. Б. Антоновича, результатом цього стало не усвідомлення українським народом національної ідеї та цілковита відсутність політичного ідеалу.

Щодо поглядів на період XVII–XIX ст., то на переконання В. Б. Антоновича, у ряді сучасних йому європейських держав державні установи можуть гарантувати як

матеріальну безпеку суспільства та благоустрій, так і свободу совісті, можливість розумового розвитку тощо. Тому, на його думку, недержавні нації «можуть не лише жити спільно в єдиній державі, але й у рівній мірі дорожити її міцністю, її законами та установами, якщо ці установи гарантують їх загальні права і рівно всім надають покровительство і захист» (Антонович, 1995, с. 195). Наприклад, В. Б. Антонович в цілому підтримував і позитивно оцінював ліберальні реформи в Австро-Угорській імперії з точки зору їх впливу на розвиток Галичини, зазначаючи при цьому, що населення Західної України не було готове до реформ в Австро-Угорщині (там само, с. 17).

В. Б. Антонович оцінював становище українців у Російській імперії набагато гіршим, ніж в Австро-Угорщині. В своїх переконаннях вчений негативно оцінював урядову русифікацію, вважав шкідливим вплив імперської російської культури на українців і закликав більше орієнтуватися на західноєвропейські цінності: «Коли українці будуть засвоювати загальнолюдські ідеї й вищу культуру з творів західноєвропейської думки чужоземними, більш далекими мовами, то вони не будуть так втрачати свою рідну мову, як тепер; вони будуть намагатись висловлювати ці ідеї своєю мовою і цим сприятимуть її розвитку, а разом з тим і розвиткові рідної літератури й культури. Нехай молодь вчиться чужоземних мов, читає багатшу на ідеї західноєвропейську літературу – це буде корисніше для неї, ніж вплив російської літератури» (там само, с. 18).

В той же час В. Б. Антонович вірив, що і в підросійській Україні в майбутньому завдяки демократичним реформам та широкій культурно-просвітницькій роботі серед населення будуть створені кращі умови розвитку української свідомості, культури, науки та освіти. У приватних лекціях про козацтво історик, наприклад, стверджував: «Без жодного сумніву, у нас здобуття національних прав пізніше трапиться, але в міру того, як національна свідомість буде ширитися в маси, і тут будуть забезпечені народові права культурно-національного життя» (там само, с. 19).

Міркування В. Б. Антоновича щодо «недержавності» українського народу можна пояснити рядом об'єктивних та суб'єктивних факторів, які виявлялися в його поглядах:

- Вчений завжди народ, народну активність та самоорганізацію ставив вище за державу.

- В. Б. Антонович захоплювався анархічними поглядами П.-Ж.Прудона, зокрема ідеєю «антиполітичного» характеру організації ідеального суспільства, в якому замість політики існує наукова організація суспільного життя.

- Вчений дотримувався етнокультурної теорії нації Й. Гердера, яка не вважала головним політичний чинник формування та функціонування національних спільнот.

М.С.Грушевський, з цього приводу також вказує, що В. Б. Антонович завжди акцентував увагу на визначальній ролі традиційної української опозиції чужим державам, вродженої польсько-шляхетською підозрлістю й ворожістю до зміцнення державної влади; опозиції державній владі царського режиму (1984, с. 195-196).

В. Б. Антонович дійсно не був завзятим прихильником української незалежної держави. Вчений схилився до федеративного устрою південнослов'янських народів, при цьому категорично відкидав будь-який політичний союз з поляками і росіянами. В той же час зауважимо, що ці погляди В. Б. Антонович, відстоював перебуваючи в статусі законотворця громадянина імперії, на відміну від того ж М.С.Грушевського, що працював в умовах руйнації імперської політичної системи (Фігурний, 2008, с. 137). Стосовно діяльності В. Б. Антоновича С. Єфремов зазначав: «В іншій країні, за інших політичних обставин він зміг би на повну широчінь

розгорнути свій таланти політика й зробився б, мабуть, проводирем широких мас людності до кращого життя. В Росії, в обставинах самодержавно-поліційного режиму сталося інакше. Лише маленька частка його великих політичних здібностей пішла в роботу, та й то невидну, часто дрібну, без широкого розмаху, без ясних перспектив. Але все ж і цією навіть часткою Антонович-політик виконав ту присягу, що її зложив був колись, на переломі юнацького віку, перед судом власної совісті» (1925, с. 12).

Узагальнюючи діяльність В. Б. Антоновича у творенні історіософських засад українського відродження, І.Б.Гирич підкреслює: «В. Б. Антонович працював над усамостійненням культурного та ідейного розвитку України, доводив нагальну потребу відцентрування українців як від Варшави, так і від Москви» (2014, с. 288).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, в своїх державницьких поглядах В. Б. Антонович фактично еволюціонує від оцінки українства як малоросійської ідентичності до розуміння національної ідентичності як суто української. У складних суспільно-політичних умовах урядових гонінь на українство вчений зумів знайти канали поширення української ідеї, яка лише формувалася у ХІХ ст. У розумінні науковця нездатність українського народу до державотворення є специфічною рисою українців, яким краще жити у федерації з більш сильною державною (титульною) нацією. Відносячи українців до бездержавних націй, В. Б. Антонович у своїй громадській, науково-організаційній, культурно-просвітницькій діяльності прагнув компромісу з самодержавством. В той же час, В. Б. Антонович продовжив легітимацію української національної історії, в тому числі захист прав народу на певну територію, питання давності походження та самого існування етносу, окремішність українців від росіян і поляків в історії, культурі та мові тощо.

У наукових історичних працях В. Б. Антоновича задокументовано наявність права на самовизначення українства, і повноправну присутність українського народу серед інших державних народів. Водночас було поширено думку про перспективність українського руху в майбутньому. Фольклорні, етнографічні, археологічні, історичні студії науковця комплексно збагачували знання про український народ, окреслювали важливі проблеми історії та права. Однак, безумовно, як історик, громадський діяч і як людина Володимир Антонович має право на більше у пам'яті нащадків.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. (1995). *Погляди українофілів*. О. Тодійчук, В. Ульяновський (упор.) Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь.
- Антонович, В. Б. (1995). Записка в справі обмежень української мови. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ.: Либідь. С. 153 – 158.
- Антонович, В. Б. (1991). *Про козацькі часи на Україні*. Післям. М. Ф. Слабошпицького; Комент.: О. Д. Василюк, І. Б. Гирич. Київ: Дніпро. 238 с.
- Білодід, В. Д. (2011). *Історіографія української етноментальності: В. Б. Антонович [Текст] : історіософські нариси*. Київ. : Вища школа. 336 с.
- Верменич, Я. (2016). *Конструювання української ідентичності: національні і регіональні проєкти другої половини ХІХ – початку ХХ століття*. Київ: Інститут історії України НАН України. 356 с.
- Гирич, І. (2014). *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.)*. Київ: Український письменник. 496 с.
- Грушевський М. С. (1984). Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. *Український історик, (1–4) (81–84)*, 193–199.

- Дорошенко, Д. Володимир Антонович в українській історіографії. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*. Київ : Заповіт, 1997. Т. 1. С. 105–110.
- Єфремов С. (1925). Перед судом власної совісті. Громадська і політична робота В. Антоновича. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН, 1*, 10.
- Енциклопедія історії України: В 10 т. Т. 1. Київ: Наук. думка, 2003. 688 с.
- Кіян, О. (2005). *Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи»*. Київ: Інститут історії України НАН України. 489 с.
- [Ляскоронський, В. Г.]. Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*. Київ : Заповіт, 1997. Т. 1. С. 397.
- Морозов, Д. (2009). Володимир Антонович про централізм і федералізацію Київської Русі. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки, 12*, 237–243.
- Рудакевич, О. (2014). Феномен українськості Володимира Антоновича в умовах імперської Росії. *Українознавчий альманах, 17*, 124-127.
- Світленко, С.І. (2012). Українські інтелектуальні зв'язки професора В. Б. Антоновича. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті, 10*, 130.
- Син України: Володимир Боніфатійович Антонович [Текст] : у 3.т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К. : Заповіт, 1997.
- Ульяновський, В.І., Короткий, В.А. (1997). *Володимир Антонович: Образ на тлі епохи*. Київ: Міжнар. фін. агенція. 218 с.
- Фігурний, Ю.С. (2008). Титан українського національного відродження – етнонаціотворча та етнографічна діяльність Володимира Антоновича в українознавчому вимірі (до столітніх рокових його смерті). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інститут українознавства. Т. XIX.*, 109–137.
- Харченко, В. (2000). Володимир Антонович у 1864–1884 рр.: трансформація ідейно-тактичних засад і початки політики. *Просемінарії. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури, 4*, 204.

REFERENCES

- Antonovy`ch, V. B. (1995). *Poglyady` ukrayinofiliv*. O. Todijchuk, V. Ul`yanovs`ky`j (upor.) *Moya spovid` : Vy`brani istory`chni ta publicy`sty`chni tvory`*. Ky`yiv: Ly`bid`.
- Antonovy`ch, V. B. (1995). *Zapy`ska v spravi obmezhen` ukrayins`koyi movy` . Moya spovid` . Vy`brani istory`chni ta publicy`sty`chni tvory`*. Ky`yiv.: Ly`bid`. S. 153 – 158.
- Antonovy`ch, V.B.(1991). *Pro kozacz`ki chasy`na Ukrayini*. Pislyam.M.F.Slaboshpy`cz`kogo; Koment.: O. D. Vasy`lyuk, I. B. Gy`ry`ch. Ky`yiv: Dnipro. 238 s.
- Bilodid, V.D. (2011). *Istoriografiya ukrayins`koyi etnomental`nosti: V. B. Antonovy`ch [Tekst] : istoriosofs`ki nary`sy`*. Ky`yiv. : Vy`shha shkola. 336 s.
- Vermen`ch, Ya. (2016). *Konstruyuvannya ukrayins`koyi identy`chnosti: nacional`ni i regional`ni proyekty` drugoyi polovy`ny` XIX – pochatku XX stolittya*. Ky`yiv: Insty`tut istoriyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny`. 356 s.
- Gy`ry`ch, I. (2014). *Ukrayins`ki intelektualy` i polity`chna okremishnist` (seredy`na XIX – pochatok XX st.)*. Ky`yiv: Ukrayins`ky`j py`s`menny`k. 496 s.
- Grushevs`ky`j M. S. (1984). Volody`my`r Antonovy`ch, osnovni ideyi jogo tvorchosty` i diyal`nosty`. *Ukrayins`ky`j istory`k, (1–4) (81–84)*, 193–199.
- Doroshenko, D. Volody`my`r Antonovy`ch v ukrayins`kij istoriografiyi. *Sy`n Ukrayiny` : Volody`my`r Bonifatijovy`ch Antonovy`ch*. Ky`yiv : Zapovit, 1997. Т. 1. С. 105–110.

- Yefremov S. (1925). Pered sudom vlasnoyi sovisti. Gromads'ka i polity'chna robota V. Antonovy'cha. *Zapy'sky' istory'ko-filologichnogo viddilu VUAN*, 1, 10.
- Ency'klopediya istoriyi Ukrayiny': V 10 t. T. 1. Ky'yiv: Nauk. dumka, 2003. 688 s.
- Kiyan, O. (2005). *Volody'my'r Antonovy'ch: istory'k j organizator «Ky'yivs'koyi istory'chnoyi shkoly'»*. Ky'yiv: Insty'tut istoriyi Ukrayiny' NAN Ukrayiny'. 489 s.
- [Lyaskorons'ky'j, V. G.]. Nevy'dani spogady' V. G. Lyaskorons'kogo za Volody'my'ra Bonifatijevy'cha Antonovy'cha yak profesora. *Sy'n Ukrayiny': Volody'my'r Bonifatijovy'ch Antonovy'ch*. Ky'yiv : Zapovit, 1997. T. 1. S. 397.
- Morozov D. (2009). Volody'my'r Antonovy'ch pro centralizm i federalizaciyu Ky'yivs'koyi Rusi. *Naukovi zapy'sky' Kirovograds'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universy'tetu imeni Volody'my'ra Vy'ny'chenka. Seriya : Istory'chni nauky'*, 12, 237–243.
- Rudakevy'ch, O. (2014). Fenomen ukrayins'kosti Volody'my'ra Antonovy'cha v umovax impers'koyi Rosiyi. *Ukrayinoznavchy'j al'manax*, 17, 124–127.
- Svitlenko, S. I. (2012). Ukrayins'ki intelektual'ni zv'yazky' profesora V.B.Antonovy'cha. *Naddnipyrians'ka Ukrayina: istory'chni procesy', podiyi, postati*, 10, 130.
- Sy'n Ukrayiny': Volody'my'r Bonifatijovy'ch Antonovy'ch [Tekst] : u 3.t. / uporyad. V. Korotky'j, V. Ul'yanovs'ky'j. – K. : Zapovit, 1997.
- Ul'yanovs'ky'j, V. I., Korotky'j, V. A. (1997). *Volody'my'r Antonovy'ch: Obraz na tli epoxy'*. Ky'yiv: Mizhnar. fin. agenciya. 218 s.
- Figurny'j, Yu.S. (2008). Ty'tan ukrayins'kogo nacional'nogo vidrozhennya – etnonaciotvorcha ta etnografichna diyal'nist' Volody'my'ra Antonovy'cha v ukrayinoznavchomu vy'miri (do stolitnix rokovy'x jogo smerti). *Zbirny'k naukovy'x prac' Naukovo-doslidnogo insty'tut ukrayinoznavstva*. T. XIX., 109–137.
- Xarchenko, V. (2000). Volody'my'r Antonovy'ch u 1864–1884 rr.: transformaciya idejno-takty'chny'x zasad i pochatky' polity'ky'. *Proseminarij. Mediyevisty'ka. Istoriya cerkvy', nauky' i kul'tury'*, 4. 204.